

КЪМ ВЪПРОСА ЗА „СПОДЕЛЕНИТЕ“ ДУМИ В БАЛКАНСКИТЕ ЕЗИЦИ

Анастасия Петрова

ВТУ „Св. Св. Кирил и Методий“

В статията се разглежда балканският турцизъм персидского происхождения *perde*, който отразява посредством своей многослойной семантической структуры фрагменти разных тематических областей. На основе данных разговорной и диалектной балканской речи предпринята попытка доказать, что транслация иноязычной лексики на языки-реципиенты представляет собой сложный когнитивный процесс. Анализируется динамика формально-семантического облика заимствованного знака, а также разнонаправленная ассимиляция в системе языков-реципиентов, принадлежащих к балканскому языковому союзу.

The research analyses the Balkan Turkish word of Persian origin *perde*, which through its multilayered semantic structure reflects fragments from different thematic fields. On the basis of data from colloquial and dialectal Balkan discourses, the hypothesis has been put forward and corroborated that the permeation of the lexeme in the recipient languages is a complex cognitive process. The dynamics and variability in the formal-semantic structure of the borrowed sign are investigated, as well as the multidirectional assimilation of the sign in the systems of the recipient languages from the Balkan union.

Ключови думи: балкански езиков съюз, балканизъм, общобалканска лексика, езикова картина на света.

Keywords: Balkan language union, balkanism, common Balkan vocabulary, linguistic world picture.

Културата и езиците в балканския регион са резултат от дълбока симбиоза в многоетнични общности, формирани от сложни конвергентни и дивергентни процеси. Политическото доминиране на един етнос в различни етапи от историческия развой на региона, както и културните различия, се превръщат в стимул за многобройни заимствания с различен източник и посока. Обект на особен интерес в изследванията на балканския регион е турският език, който иначе не споделя основните черти на балканския езиков съюз (БЕС) и се квалифицира като периферен за езиковото му пространство. От него в съседните езици навлизат много названия

на елементи от източния бит и култура, редица административно-правни и военни термини и др., които в голямата си част са заети от персийския език. В условията на социокултурни контакти в една общност или между отделните съседни и паралелно съществуващи говори турският се явява мост за преминаването на много собствено персийски думи.

Една от тези заемки е балканският турцизъм от персийски произход *perde* (регистриран вече с този статус в ERHSJ 638 и РОЛКЕ 115–116)¹. Това е единица с многопластова семантична структура, „покриваща“ фрагменти от различни тематични области: ‘завеса, перде’, ‘преграда’, ‘катаракта, перде (на очите)’, театр. ‘действие, акт’, муз. ‘тон, глас’, зоол. ‘плавателна ципа’ (АТБР 1053). Данните от разговорната и диалектната балканска реч убеждават, че транслацията на чуждата лексема в езиците реципиенти винаги е сложен когнитивен процес, свързан с динамика и изменчивост във формално-семантичния облик на заетия знак, както и многопосочна асимилация в системата на езиците приемници².

За това изследване от особен интерес е съдържателният план на полисемантичната заемка. В съответствие с утвърденото схващане, че БЕС е непрекъснат континуум от диалекти с размити граници, изводите в изследването се основават освен върху материал от книжовната форма на езиците, отразен в систематизиран вид в излезлия през 2021 г. „Речник на общобалканската лексика в книжовните езици“ на П. Асенова и Р. Детрез, още и върху данни от разговорната и диалектна балканска реч. Така изследователят получава възможност да открие както общобалканската същност на заетата турско-персийска лексема, така и езиковата ѝ специфика.

Запазила многозначността си във всеки език приемник, заетата дума се проявява в редица семантични вариации, породени от специфичния модел на света, присъщ за културната общност. Постигнала висока честота на употреба в говорите, в много случаи тя загубва диалектно-регионалната си специфика и стилистична окраска и с някои от значенията си се превръща в органична и необходима съставка на книжовната форма на дадения език.

¹ перс. *nārde* ‘завеса; преграда’, ‘мембрана’, ‘катаракт’, ‘действие (акт), сеанс’ (цит. по Добрева 2008:104).

² Речниците на всеки балкански език са регистрирали различни фонетични варианти на думата, вж. бълг. *пердѐ*, диал. *пердѝ*, *пердѝ*, *пердѝ*, *пердѝ*, *пердѝ*, *пердѝ* и др.; рум. *perdea*, арум. *perde*, *perde*, *perde* (преходът [p] > [b] е резултат от соноризация), мрум. *perdi*; гр. *περντές*, *περντές*, *περντές*, *περντές*, *περντές* (преход [p] > [b] поради соноризация след чл. ф-ма във вин. пад. – *ton-p* > *tomb* > *tom-b*), *περντές* и др. – РОЛКЕ 116). При морфологичното приобщаване към новата езикова система се наблюдава и любопитна пьстрота по отношение на граматичния клас, към който е насочена заемката: в гръцкия – в класа на съществителните от м.р., в българския – от ср.р., в албански и румънски – от ж.р.). Заемката участва в различни словообразователни модели на всеки от езиците в БЕС.

1. Анализираниите езикови данни (от книжовната форма, както и от диалектите и разговорната реч на албанския, румънския, гръцкия и южнославянските езици), показват, че в целия ареал заетата дума функционира с първо значение **‘плат, който се поставя основно на прозорец или врата, за да ги закрива; завеса’**:

алб. *përde* ‘парче плат, покриващо нещо или отделящо нещо, което виси пред прозорец, врата и др., за да не се вижда отвън, да не свети или за украса’ (FGSSh 1401).

бълг. *пердѐ* ‘завеса, обикн. на прозорец’ (РБЕ), ‘тънка завеса’, диал. *пердѝ* ‘перде’ (Момино, Варненско), *пердѝя* ‘перде’ (Съчанли, Гюмюрджинско; Твърдица, Молдова), *пердѝъ* ‘перде’ (Певец, Търговищко); метоним. *пердѐ* ‘прозорец’ (Галичник, Западна Македония) (БЕР 5 169); *perde, perdina* ‘завеса’ (Гора, Албания, RGNA), *пердѐ*, мн.ч. *пердѝња* (*Си клале пердиња*) (ДРМЈ); вж. и. ср. диал. *përda* ‘завеса’ (ERHSJ 638–639).

друм. *perdeá* ‘предмет, направен от текстилен материал, който виси на прозорците и вратите, за да предотврати проникване на светлина от вън, с декоративни и други цели; завеса’, остар., спец. ‘драперията на входната врата към покоите на владетеля или везира’ (dexonline.ro), ‘декоративни изделия, изработени от дълги дебели нанизы от маниста, които се окачват на мястото на вратата (*perdea de uşă, perdele de perle, perdele de frânghie* и др. (от рекламни материали в интернет); арум. *perde, pirdé, birdé* и мрум. *pérđi* ‘завеса’ (DEX, PARANB 838, 846; DER 1958–1966).

гр. *μπερντές (ο)* ‘завеса на врата или прозорец’ (МЛОЕГ 4784), нар. разг. *μπερδές, μπερτές, μπιρντές, μπεδρές, περδές* (Λιτοξόου).

Семантиката на единиците разкрива ясно дълбокото им „потаяне“ в битовата култура на всеки народ и в определена степен „огъване“ на значението в съответствие с културния фон: вж. напр. допълването на сигнификативния компонент на рум. *perdea* заради референция с денотати със сходно предназначение, характерни за интериора на румънския дом (декоративни изделия с нанизы от маниста, завеса пред вратата и др.). Дълбокото „вграждане“ на новия знак в системата на езика приемник се отразява върху неговите парадигматични отношения – протекли деривационни процеси, семантично развитие на производните думи, изградени нови синонимни връзки и др. – вж. напр. бълг. разг. *запердѝвам* ‘слагам перде на прозореца’, ‘спускам пердето’, диал. *запѝрдувам* ‘спускам перде на прозореца’, прен. ‘затварям очите си’ (Самоков), *пердѝчка* ‘перденце’ (Габрово, Ксантийско), *пердѝчка* ‘перденце’ (Певец, Търговищко), *перделик* ‘перде’ (Старозагорско), заето от турския или образувано на българска почва с общобалканския суфикс *-лък/-лик*, с вътрешно развита в някои говори метонимия – вж. *перделикъ* ‘плат за завеси’ (Шумен), *перделѝкъ*

‘корниз’ (Младеново, Ломско), срв. и *perdeli* ‘който е със завеса’ (Горнооряховско) (БЕР 5 169)³; рум. *a perdelui* ‘закривам със завеса, слагам перде’, *perdeluță* ‘завеска, перденце’, *perde(le)giu* (от тур. *perdecî*) ост. ‘пазител, страж пред портата на двореца’ и др. Предпочитаната в разговорната българска реч лексема *перде* е в синонимна връзка с домашната *завеса*, която обаче не заменя заемката във функцията ѝ на компонент в редица фразеологични изрази (вж. и Барболова 2014). По аналогичен начин и гр. *περνετός* (*ο*) се оказва синоним на *παρπέτασμα*, а в някои употреби влиза в конкуренция с итал. *covertiva*. Заемката участва в редица еднотипни румънски и албански колокации, функциониращи като специализирани термини: рум. *perdea de ceață* ‘завеса от мъгла’, *perdea de fum* ‘димна завеса’ (NODEX 2002), *perdea de foc* ‘преграден огън’ (РБР 282); алб. *perde tymi* ‘слой дим, мъгла и под., който не позволява да се вижда от другата страна; прикритие’. Моделът е познат на турския език, затова е възможно синтагматичните конструкции да са заети от него, но не може да се изключи и самостоятелно развитие във всеки език в следване на универсален когнитивен път. Съпоставката с гръцкия и българския материал показва, че за изразяване на същите понятия двата езика привличат обичайно съответните домашни лексеми – гр. *σιδηρόν παρπέτασμα*, *παρπέτασμα καπνού*, бълг. *желязна завеса*, *димна завеса*.

Значението ‘завеса’ остава център на съградената във всеки нов език концептуално-смеслова мрежа от значения с размити граници, в голяма степен наследени от турско-персийската дума. Всяка от думите в езиците приемници е надграждана във времето с допълнителни смислови елементи и претърпява трансформации, които придават на полисеманта във всеки език особен културно „белязан“ облик.

2. С турско посредничество в албанския, българския и румънския се е утвърдил лексикално-семантичният вариант **‘катаракта, перде на очите’**. В първите два езика този народен медицински термин е в жива и активна употреба, докато в румънския се осъзнава като архаизирано вече значение:

алб. *përde* ‘тънка мембрана върху лигавицата на око, която пречи на виждането’, *lëbyr* (FGSh 1401), *I kanë vënë (I kanë zënë) sytë përde* ‘хванаха му очите перде’ (FFB 233).

бълг. *пердè* диал. ‘очна болест Conjunctivitis’, ‘очна болест Pterygium’ (външно перде) (Архив Цончев), ‘петно върху роговицата на око, Macula corneae’ (Архив Геров); разг. ‘очната болест катаракта’ (БЕР 5: 169).

³ Така производните думи също придобиват облика на полисеманти. Изследването на отклонението от прототипа и разклоняването на семантичната структура на новия знак прави видим пътя за протеклите трансформации.

рум. остар. *perdeá, perdele-albe*, мед. нар. ‘очната болест катаракта’ (*cataractă; leucom*) (DEX 1998: 777).

Българските диалекти разгръщат семантиката на *перде* и за назоваване на други болести на очите. Освен това, в значението ‘тънка мембрана върху лигавицата на окоето, която пречи на виждането’ лексемата мотивира образуването на редица деривати: *перделясва* (за око) ‘пада перде’ (Гребенски говор), диал. *пердалия* ‘сляп’ (от тур. *perdeli*) (Вердикал, Софийско), диал. *перделия* ‘който е със завеса’, ‘сляп’ (Горнооряховско), ‘сляп (за кон, който не вижда с едното око)’ (Махалата, Плевенско) (БЕР 5: 169), диал. *Mu fatile perde oçi i ne vigji* (Гора, RGNA 793) и др.

На базата на обединяващото значение ‘завеса’ в румънския и българския език е регистрирано еднотипно фразеологически свързано значение на думата. В състава на изрази, построени по модела ПЕРДЕ НА ОЧИТЕ, тя участва в реализирането на езиковата метафора ‘(не) виждам’ – ‘(не) зная, (не) разбирам’:

бълг. *Имам перде на очите* ‘не разбирам, не проумявам, не виждам ясно нещата’ (= *Имам завеса пред очите, Нямам очи за нещо*) (DFRB 72).

рум. *A avea perdea la ochi* букв. ‘имам перде на очите’, ‘не разбирам, не проумявам, не виждам ясно нещата’ (dexonline; FFB 233), *A-i lua (cuiva) perdeaua de pe ochi* букв. ‘вземам (на някого) пердето от очите’, ‘правя (някой) да разбере, да види нещо ясно’ (dexonline), *A ridica perdeaua* букв. ‘вдигам пердето’, ‘казвам нещата в лицето, в прав текст’ (DEX), *A(-i) pune (cuiva) perdea (sau perdele) la ochi* букв. ‘слагам перде на очите на някого’, ‘преча (на някого) да види, проумее, да узнае истината за нещо, за някакво действие, нечии постъпки; заблуждавам, подвеждам, мамя (някого)’ (DEX); срв. и следващата стъпка в семантичната верига – ‘мамя’: *A se da după perdea* ‘кривя се, действам, работя тайно’, ‘хитро се отклонявам, измъквам, изплъзвам се от някакво задължение, от работа и под.’ (DFRB 583, срв. и DLR 1939)⁴; арум. *L'ĩ – băgă' pirdè tu ócl'i (i-a pus perdea în ochi, l-a înșelat)* ‘сложи перде в очите на някого’, ‘измами го’, (*A vorbi) cu perdeá* букв. ‘говоря с перде’, ‘говоря прикрито, съдржано’ (PARANB 411).

3. Особено любопитна е появата на общобалканската лексема като специализиран термин в полето на театралното изкуство. В театралния дискурс тя назовава детайли от пространството на заглъхващо вече културно явление – народния театър на сенките Карагьоз⁵. Сам по себе си театър Карагьоз е изключително интересен изследователски обект и ярък

⁴ Възможно е изразът да е зает от турски, вж. тур. *perde inmek* прост. букв. ‘слезе ми перде’, ‘скривам, прикривам’ (АТБР 1053).

⁵ Театърът е с проста конструкция, удобен при подготовката на цялото представление, което може да се играе навсякъде – плоски кукли от камилска кожа или от кожа на воден бивол; екран-платно, което може да се свие на квадрат; маса, на която се поставят куклите и която

пример за културен феномен, потвърждаващ балканската културна неповторимост и многослойна обвързаност с Изтока. Обясняват неговото разпространение с нуждата на разрастващата се Османска империя от популяризиране на религиозни идеи, морал и ценности сред покорените народи, осъществявано далновидно чрез развлечения с притчи и кукли. Театърът на сенките, вероятно възприет на Балканите от Индия и Китай с арабско посредничество, се е радвал на голяма популярност в Турция, където е оставил трайни следи в културата. В съвременния турски език съществителното *perde* присъства силно в терминологичния апарат на театралното изкуство⁶. В Гърция в края 60-те години на XX в. театърът на сенките все още съществува, но със заглъхващи функции заради изbledняване на знанието за културната му значимост.

В гръцкия, румънския и албанския език турската заемка е утвърдена със значението **‘театрална завеса’**:

алб. *përde* ‘дълго парче плат, кадифе, което виси пред сцената в театъра и може да се отваря, затваря и спуска според изискванията на представлението; театрална завеса’ (FGSSh 1401).

рум. *perdea* ‘театрална завеса’ (*Trag perdeaua* ‘вдигам завесата’, РБР 828)⁷.

гр. *μπερτές (ο)* ‘театрална завеса’.

Алб. *përde* се откроява сред своите балкански паралели с непознатите в турския и в персийския език значения, специализирани в областта на кинематографията и фотографията: кинемат. ‘бяло платно, поставено перпендикулярно, на което се прожектират филми; екран’; фотогр. ‘пластинка във фотографски или кинематографски апарати, която възпроизвежда изображения, сигнали и под.; екран’ (FGSSh 1401). Гр. *μπερτές (ο)* е разширило семантичния си обем чрез означаване на понятията ‘театър на сенките’ и ‘белия екран в традиционния театър на сенките’ (ΛΚΝΕ 752; ΜΛΟΕΓ 1401). В речта на всички балкански езици са навлезли образи и клишета от театъра на сенките като ярък фрагмент от театралния дискурс, в основата на които лежи тур. *karagöz* ‘черноок’:

бълг. нар. разг. остар. *карагьòз* ‘черноок’, ‘който е с черно около очите’ (Странджа; Съчанли, Гюмюрджинско; Кукуш) ‘вид черноморска риба’, остар. ‘кук-

служи за „сцена“; газена лампа, която осветява пространството, за да се проектира картината върху бялото платно без да се вижда кукловодът.

⁶ вж. *perde* ‘действие, акт’, *sinema-perdesi* ‘киноекран’ (АТБР 1053), *tiyatro perdesi* ‘театрална завеса’, *perde arası* ‘антракт’, *karagöz perdesi* ‘завеса на театър Карагьòз’, *perdelerini açmak* ‘откривам новия театрален сезон’, *beyaz perde* ‘кино-екран’, *dikeş perde* ‘екран’, *beyaz perdeden, geçmek* ‘минавам по екраните’ (за филм) (ГРОП) и др.

⁷ Остаряла вече в това специализирано значение, в румънския заемката е изместена от итал. *cortinā*.

лен театър‘; нар. *карагьозлъци* ‘смехории‘, остар, разг. *карагьозчия* ‘фокусник, смешник, клоун‘, разг. остар. *карагьозчилък* ‘фокусничество‘; срхр. *карабоз* ‘смешник, палячо‘.

алб *karagjoz* ‘смешник, палячо‘ (БЕР 2: 230).

рум. *caraghîòs* ‘смешен, жалък‘, *caraghîòslîc* ‘смехория, палячовщина‘, прен. ‘несериозна работа‘ (РБР 171); *caraghîòz* ‘смешник, шут; забавен шегаджия‘ (*Eștî caraghîòz cu asemenea idei, o casă caraghîoază*, DLR 1939) ‘риба карагьоз‘ (БЕР 2: 231).

арум. *caragîòs* ‘смешник, палячо‘ (БЕР 2: 231).

гр. театр. *καραγκιόζης* ‘един от основните персонажи в народния театър на сенките‘, метон. ‘народен театър Карагьоз‘, *καραγκιόζης* пренебр. ‘характеристика на човек, който е смешен на външен вид или поведение‘, нар. пренебр. *καραγκιοζ(ι) λίδικος* ‘който се отнася за *карагьоз*, който предизвиква смях с липса на сериозност и достойнство‘, ‘действие, поведение или думи, които разсмиват‘, нар. *καραγιοζ(ι)λίκι* ‘действие, поведение или думи, които принижават и излагат този, от който идват‘ (ЛКНЕ 664).

За анализа представлява интерес фактът, че общобалканското пейоративно значение ‘смешен човек (по външен вид и поведение), шегаджия, палавник, смешник‘ има различен статус във всеки от четирите езика: за гръцки, румънски и албански то е основното значение на заемката, но в българския е с остаряла и регионална употреба. Спецификата на гръцкия език е в използването на думата като стилистично маркиран термин в гръцкия театър на сенките. Само бълг. *карагьоз* и рум. *caraghîòs* са в употреба и като зооними – ‘вид черноморска риба‘ (БЕР 2: 230–231).

4. Като частичен балканизъм, утвърден в областта на **музиката**, тур. *perde* се реализира в южнославянските езици, албанския и румънския език. Може да се предположи, че регистрираните в трите езика значения са звена в един и същ семантичен преход ‘перде‘ – ‘преграда‘ – ‘метална пластинка, която ограничава движението на пръстите‘ – ‘тон‘:

бълг. диал. *perdè* ‘означенията с конци или металически пластинки, които показват тоновете по дръжката на тамбурата, на цитрата и пр.‘ (Самоковско) (БЕР 5: 169); срхр. *něpde* ‘място на тамбурата, където се удря с пръсти‘ (Skok 638).

алб. *përde* ‘означенията с конци или металически пластинки, които показват тоновете по дръжката на струнни инструменти‘ (FGSSh 1401).

рум. *perdea* ост. ‘музикален звук, тон‘ (*cu o perdea măi jos* ‘с тон надолу‘) (DER 1958-1966; DLR 1939), продължаващо тур. *perde* муз. ‘тон, глас‘, наследено от персийския (АТБР 1053).

5. Осмислянето на завесата като обект, който отделя личното от чуждото пространство, задава изходната точка за развитие на обединяващото значение ‘покривало’, проявено в различни семантични вариации:

алб. *përde* ‘женски воал’ (FGSSh 1401).
рум. *perdea* ‘було, покривало’ (DER 1958–1966).
срхр. *nèpda* ‘воал’ (Skok 638; БЕР 5: 169).

6. Интересен детайл от картината на света на балканските народи е метафоричното значение ‘чувство за срам, срамежливост, невинност’, наследено от тур. *perde* (АТБР 1053). Значението е развито по преносен път вероятно от ‘ципа (химен)’ още в системата на персийския език (вж. Asenova, Dukova 2006: 203–209). В турския език идеята е вербализирана от лексемите *perde* ‘чувство за срам’, *perdesiz* прен. ‘безсрамен, безочлив, нагъл’, както и от фразеологизми, които носят същата образност: *haya perdesi yirtılmak* ‘завесата на срама му е скъсана’, ‘няма чувство за срам’, *perdesi yirtik* букв. ‘на когото пердето му е разкъсано’, ‘безсрамен, безочлив, нагъл’ (АТБР 1053). Значението е свързано основно със загубата на девството (разкъсването на химена), което е социално значим факт в източните (и балканските) примитивни култури. По преносен път думата назовава вътрешно състояние, силно обвързано с чувството за благоприличие, чест и достойнство (но вж. и Stamenov/Стаменов 2017а: 493–503; Stamenov/Стаменов 2017б: 135–136). Същото концептуализиране на срама и асоцииране на *пердето* с чувството за благоприличие (= съобразяване с моралните и етичните норми на групата) намираме в албанския, румънския, българския и по специфичен начин – в гръцкия език, които са съхранили тази линия на семантично развитие:

алб. *perdè* прен. ‘чест’, ‘съвест’, ‘смущение’, ‘срам’ (*nder, cipë, turp*) (FGSSh 1401), (*ñeri*) *me perdé* букв. ‘(човек) с перде’, ‘скромнен’, (*ñeri*) *pa perdé* букв. ‘(човек) без перде’, ‘нахален’; *i ka plasur perdja* ‘пукна му пердето’, употребявано за човек, загубил всякакъв срам (PARANB 411).

рум. *perdea* прен. ‘сдържаност, резервираност’, ‘благоприличие’⁸, но и нар. мед. ‘плацента’ (DLRLC 1955-1957), *cu perdea* ‘който се изразява, прави и т.н. нещо по дискретен начин, непряко, заобиколно’, *fără perdea* ‘който се изразява, прави и т.н. нещо направо, без зобикалки, право в лицето, неприлично, непристойно’ (DLR 1939); *A nu avea (nici o) perdea* ‘не се срамувам, не се стеснявам от постъпките си; безсрамен, нахален, безочлив съм’ (DFRB 443); *A vorbi fără perdea* букв. ‘говори без перде’, ‘говори неприлично, непристойно’ (DEX). *A da o perdea* (*cuiva*) ‘скарвам се на някого за некоректност’ (DFLR 120), *A da cuiva o*

⁸ Изглежда необосновано обяснението в DLRLC на значението като метафора, заимствана от театъра с кукли.

perdea ‘скарвам се за неморално, непристойно поведение; набивам здраво някого’ (DULR); срв. още арум. (om) *cu perdé*, (om) *fără pirdé*, както и израза *il cripă pirdelu* ‘загубил е всякакъв срам’ (PARANB 411).

бълг. диал. *пердесиз* ‘безочлив, нахален, нагъл, безсрамен, дързък, дебелоглав, циничен, безобразен’, *пердесъзлък* и др. (РХДЧГ 170), вж. и хр. *pērdesuz*, *perdesiz* ‘безсрамен’ (Kosmet, ERSJ 638–639); фразеологични изрази, калкирани от турския – *пукнало ми се е пердето*; *нямам перде (на очите)*, *скъсало ми се е пердето (на очите)*, *паднало ми е пердето от очите*, *съдрал съм пердето на очите си*, *треснало ми е пердето*, *без перде съм*, ‘не се срамувам, не се стеснявам от постъпките си, станал съм безсрамен, нахален, безочлив’ (ФРБЕ 108, DFRB 443); срв. и диалектните изрази *перде* ‘химен, мембрана’, ‘невинност’, *Ни срам ни перде* ‘безобразие’, *Му пукнало пердето* ‘не можел повеќе да издржи’, ‘не се срамува, не се стеснява от постъпките си, станал е безсрамен, нахален, безочлив’ (ДРМЈ); *Nema perde on*, *Nim im puknallo perde* (Гора, Албания – RGNA).

Своеобразен паралел на тези балкански единици в гръцката народо-разговорна реч е лексемата *ξετσίπωτος* (*ξε-τσιπ-ωτος*, мсв. *τσιπα* < слав. *tsipa*) ‘който се отличава с липса на почтеност; безсрамен, нагъл’: *Είναι μια ξετσίπωτη που γυρνάει με τον έναν και με τον άλλο!* ‘ohne Häutchen’ (= Нумен?) (PARANB 411). Съществителното *τσιπα* ‘ципа’ се употребява в две преносни значения: ‘срам (обикн. за поведение, свързано със сексуалната етика’ (*Δεν ἔχει τσίπα επάνω της*), и ‘чувство за чест, за срам’ (*Δεν ἔχεις καθόλου τσίπα και προσπαθείς να με κοροϊδέψεις μπροστά στα μάτια μου* букв. ‘нямаш изобщо ципа и продължаваш да ми се подиграваш в очите’; *Δεν ἔχει τσίπα αυτό το παιδί* букв. ‘няма ципа това дете’, ‘няма срам това дете’) (ΛΚΝΕ 1376; ГБР 534).

Регистрирани са обаче някои български употреби на *перде* с напълно противоположна образност и значение, които будят любопитство със своята културна специфика:

прен. разг. *перде* ‘човек, който е безочлив, престанал е да се съобразява с другите хора и пренебрегва общоприетите норми’ (РБЕ 1977).

жарг. ост. *перде* ‘човек, когото нищо не го тревожи, не го вълнува, не го интересува’ (Армянов 2001), срв. още регистрираното в младежкия сленг – *перде* (закачливо приятелско обръщение) ‘човек, който е леко отнесен, замечтан, разсеян, т.е. нищо не го тревожи и интересува’; *пълно перде* ‘човек, който не се интересува от мнението на хората’.

разг. *Пускам / турям си перде на очите* ‘ставам безочлив, преставам да се съобразявам с каквото и да било’ (*Ден из ден тоя мошеник все повече и повече ме ядосваше, стана безочлив и аз си рекох, така ли, щом е така и аз ще стана безочлив, ще си пусна перде на очите.* Й. Радичков, ВН, 156) (РБЕ 1977); срв. и разг. жарг. *Падна ми перде-*

то израз, който се употребява при силен гняв, провокиращ човека да престане да се съобразява с другите хора и да пренебрегне общоприетите норми: *Падна ми пердето, притъмня ми и съм започнал да хвърлям камъни. Колко точно не помня..., защото бях побеснял.*

Регистрираните два реда езикови знаци с противоположна семантика провокират предположение за протекла контаминация между употребите на *перде* ‘катаракта’ и *перде* ‘химен’⁹. Семантиката на единиците е наточена да отрази напълно противоположно разбиране за *срама* (респ. за *безсрамието*, *безочие*). Това дава основание да се мисли, че българското съзнание работи по две когнитивни схеми, за да построи концепта СРАМ (респ. БЕЗСРАМИЕ). И тези схеми „обиграват“ две различни ситуации:

‘без перде (химен)’ – ‘без срам’

‘с перде (катаракта)’ – ‘невиждащ’ – ‘незнаещ’ – ‘без срам’

7. И накрая, същия общобалкански статут е придобило и значението ‘преграда’, развило се по модела на семантичната верига още в персийския език. То покрива цял спектър от сходни по функция денотати. Семантичното ядро, доловимо във всички контексти на употреба на заемката в балканските езици, е ‘граница, разделяща или скриваща ВЪТРЕШНОТО (СВОЕ) от ВЪНШНОТО (ЧУЖДО) ПРОСТРАНСТВО’. Сходството във функцията на денотатите дава основание да се мисли за обединяване на всички единици в един когнитивен модел. Но езиковите данни демонстрират богато разнообразие от смислови нюанси. Това размива границата между полисемия и конкретни прояви на едно и също значение в различни контексти от сферите ‘стопанство’ и ‘пастирство’¹⁰. Характерни за номадския начин на живот са леките и преносими постройки и помощни съоръжения. В катуните на влашките, албанските и българските пастири се изграждали летни кошари, допълнителни заграждения за събиране на животните, подвижни прегради за прекарване на животните при доене, заграждения за ношуване при придвижване на стадата, навеси, които да пазят от дъжд, вятър и др. (Домосилецкая 2002). Със значения от това

⁹ Съществуват и други тълкувания на семантичното развитие на думата в българския език – вж. Stamenov/Стаменов 20176: 135.

¹⁰ Пастирството, особено овцевъдството със сезонно преместване на добитъка към летните високопланински пасища с по-добра паша, е исторически документирано още при траки, илири, проторумъни. Арумъните в областта на Пинд още пазят следи от номадството, а алб. *rrëmër* (арумън) дълго е означавало ‘пастир’. Номадският живот на Балканския полуостров е анализиран подробно от Т. Капидан (Domosiletskaya/Домосилецкая 2002).

семантично поле (в някои случаи с остаряла и диалектна употреба), заемката се е утвърдила в българската и румънската реч¹¹:

– ‘преграда, ограда, плет’:

бълг. *пергъ̀е* ‘дъсчена преграда’ (Котел), *перд̀е* ‘част от плет за заграждане на животни’ (Доброславци, Софийско), ‘дървена врата или плет за заграждане на овце’ (Говедарци, Самоковско), ‘част от дъсчена или плетена от пръчки ограда на къща (Самоков), *перд̀ета* ‘загради за ношуване на овцете на открито’ (Нова Черна, Добричко), *перд̀иня* ‘плетена ограда от пръчки за овце’ (Плана, Софийско); *перд̀е* ‘ограда от летви’ (Плетена, Гоцделчевско; Ценович, Добруджа), ‘част от ограда, която е подвижна и се мести’ (Тръстеник, Плевенско), ‘част от подвижен плет’ (около 3 м. на 1,50 м.) (Софийско), *перд̀е* ‘ограда, особен вид врата’ (Мандър, Мала Азия) (БЕР 5: 169), *пергий* ‘дървена ограда’ (Гложене, Ловешко); срхр. *п̀ерда* ‘преграда’ (БЕР 5: 169).

рум. остар. *perdea* ‘ограда, жив плет’ (Gard viu) (DER 1958–1966).

– ‘стряха, навес, подслон’:

бълг. *перд̀е* ‘стряха’ (Дебърско, СБНУ 3, 61; Архив Геров), ‘навес’ (Бобошево, Благоевградско), ‘навес’ (*бавча со перде*) (ДРМЛ), ‘навес на двор’, *п̀ердиня* мн.ч. ‘стрехи’ (Мала река, Дебърско).

рум. *perdea* (нар.) ‘подслон, убежище (през зимата) за овце’, ‘овчарска колиба или кошара, направена от тръстика, сайвант’, ‘подслон (от тръстика), направен около разсадници и зеленчукови градини’ (DLR, БЕР 5: 169).

Интерес будят български и албански паралели с инвариантно смислово ядро ‘преграда, която отделя или скрива личното пространство в дома’. Става дума за детайли от интериора на дома с различно предназначение и в същото време – сходство във функцията да отделят, скриват или предпазват нещо: долап, който служи за събиране и скриване на вещи (дрехи, завивки, храна и др.) от външните погледи, за да има къщата спретнат вид; завеса около креват на родилка, която я пази от лоши погледи и др.:

бълг. *перг̀я* ‘дъсчена преграда пред входа на стаята’ (Котел), диал. *перд̀ьѝ* ‘долап за дрехи, завивки, храна’ (Смолянско), (БЕР 5 169); срхр. остар. *п̀ерде*, мн.ч. ‘завесата на кревата на родилка’ (Sarajevo) (ERHSJ 638).

¹¹ Вероятно става дума за ранно заемане на думата в това значение от езика на юруците, население с пастирски поминък от Мала Азия. По наследство от персийския в турски съществителното *perde* се употребява в общото значение ‘преграда’. В това значение в живата реч *perde* проявява голяма активност в редица словосъчетания: *perde çekmek* ‘поставям преграда’, букв. ‘опъвам преграда’ (АТБР 1053), но вж. още *duş perdesi*, *tahta perdesi*, *perde duvar*, *burun perdesi* и др.

алб. *përde* ‘тънка стена от дъски, тухли и т.н., която се издига за да отдели едно пространство, за да скрие нещо, за да попречи на движението на нещо и т.н.; ‘похлупак, покривало, облекло и т.н., което предпазва нещо. Телена мрежа или метални решетки на вход‘.

В албански и румънски са регистрирани употреби с по-абстрактна семантика:

алб. *përde* ‘нещо, което се използва за покриване или за скриване на някаква вещ, обикновено недобра‘.

Срв. рум. *A te da după perdea* ‘крим се, бягам от отговорност‘ (DLR)¹².

– ‘полезащитен пояс‘:

рум. *perdeá* ‘ивица растителност (дървета, храсти), предназначена за защита на селскостопански култури или пътища‘, ‘горски пояс‘ (NODEX 2002), *perdea de protecție forestieră* ‘горски полезащитен пояс‘ (РБР 828).

бълг. *пердема* ‘леси‘ (Ценович, Добричко), установило се в контактната зона под влияние на румънския (БЕР 5: 169).

– ‘сграда (чифлик, безистен) и части от сграда‘:

бълг. *пердѝ* ‘чифлик‘ (Аврен, Провадийско), ‘малък безистен‘ (Архив Геров), ‘перилата на издадената част на къща или стълба‘ (Брусен, Тетевенско), *пердѝ* ‘издадена като балкон, но покрита отпред част на къща‘ (Теплен, Гоцеделчевско), *пердѝ* ‘правоъгълна рамка от летви за сушене на тютюневи низи‘ (Пиянец, Фролош, Берсин, Полето, Кюстендилско); срхр. *пѝрда* ‘летва за покриване на къща‘ (БЕР 5: 169).

В обобщение, турско-персийската заемка се вмества в сложна мрежа от парадигматични и синтагматични връзки на езика приемник. Прагматиката на единицата се „адаптира“ според новия културен фон, на който функционира. В повечето случаи тя създава свои производни и разгръща семантичните си връзки с лексеми от новия език. Статусът на *perde* в четирите езика на БЕС е различен. Най-разгърнатата е семантичната структура на думата в българския, албанския и румънския – езици, за които вече е доказано, че „съдържат ядрото на общобалканската лексика – не само по състав, но и по отношение на общността в полисемантичната структура на материално идентичните единици“ (Asenova/Асенова 2016: 36). За разлика от тях гръцкият проявява консерватизъм по отношение на многозначния турцизъм – дори проникналите в езика значения ‘завеса‘ и

¹² Подобна е образността на италианската заемка *κουρτίνα* (< *kortina* < итал. *cortina*) в състава на устойчивия израз *Κατεβάζω τις κουρτίνες* букв. ‘дърпам завесата‘, ‘изолирам се от другите, преставям да говоря или да участвам в дадена група‘ (ΛΚΝΕ 752).

‘театрална завеса’ срещат съпротивата на езиковото съзнание и заместване с домашна или заета от друг език лексема.

Наблюденията над сложното развитие на тур.-перс. *perde* в балканския езиков ареал убеждават, че много бихме опростили картината, ако определим процесите между езиците в БЕС просто като заемане на чужд лексикален материал. Лексикалните елементи, станали обект на трансфер, попадат в сложен процес на творческо пресъздаване на чужд модел. Важно е при анализа на този процес да не се изпуска от поглед и формално-семантичният облик на оригиналния знак, и неговата смислова интерпретация в езика приемник. Проявените различия в семантиката на прототипа и заемката са доказателство за гъвкавостта и съзидателните сили на новия език, у когото се „пробуждат“ различни асоциативни връзки и се откриват нови пътища за семантично развитие на заетата дума.

В рамките на един когнитивен модел във всеки език се е формирал специфичен набор от значения. Откритото сходство между различни денотати обезпечава мотивацията за използване на един и същ звуков комплекс за тяхното означаване. Разширената най-често чрез метафоричен и метонимичен пренос семантика на знака предполага различно „отместване“ от прототипа на категорията към неин по-периферен член, т.е. осъществяване на специфична реорганизация в семантичната структура на асиметричния знак. Представите, възникващи в човешкия ум, се асоциират една с друга и се групират в постоянни и едновременно с това – подвижни системи. Проявяват се особеностите на езиковото мислене, логиката на референцията и на асоциативните преноси. Но особено важно е, че чрез „преобразяването“ на заемката във всеки език на БЕС се проявява разнообразието от концептуални картини на света, универсалиите и етнолингвистичните специфики при категоризирането на знанията чрез езикови форми.

В заключение, *perde* е една от лексемите, които дълго са „пътували“ в балканския културно-езиков ареал и не просто са се „вместили“ в семантичното пространство на балканските езици, а са заживели нов живот в тяхната културна среда, реализирайки пълното богатство на семантиката си. В балканския масов битов билингвизъм привидно споделената дума получава различен живот, „пречупен“ по особен начин през „виждането“ на съответния народ за света. Подчинявайки се на стремежа към лекота на общуването в балканското многоезично пространство, заемката запазва почти целия полисемантичен спектър, наследен от езика източник. Това е основание да я определим като елемент от общобалканския речник, а не като заемка от един в друг език. Вероятно за това състояние на лексикалните системи на балканските езици е допринесло общуването в условията на балканско многоезичие (Asenova/Асенова 2016: 36).

BIBLIOGRAPHY / БИБЛИОГРАФИЯ

- Asenova, P. 2003. Aktualni problemi na balkanskoto ezikoznanie. – *Aspekti na izsledvaneto na obshtobalkanskata leksika. Dokladi ot mezhdunarodna nauchna konferentsiya*. Sofiya, 30.09–01.10.2002. Veliko Tarnovo: Faber, 41–51. [Асенова, П. 2003. Актуални проблеми на балканското езикознание. – *Аспекти на изследването на общобалканската лексика*. Доклади от международна научна конференция. София, 30.09–01.10.2002. Велико Търново: Фабер, 41–51.]
- Asenova, P., U. Dukova 2006. «Ipse ego». Moyens linguistiques de son expression balkanique II. – *Балканско езикознание*, № 2, 203–209.
- Asenova, P. 2016. Za semantichnoto ravnishte na obshtobalkanskata leksika. – *Izbrani statii po balkansko ezikoznanie*. Sofiya: APP „Аля“, 27–38. [Асенова, П. 2016. За семантичното равнище на общобалканската лексика. – *Избрани статии по балканско езикознание*. София: АПП „Аля“, 27–38.]
- Barbolova, Z. 2014. Funktsiyata na turtsizmite v balgarskata frazeologichna sistema, – *Sъlw e-spisanie v oblastta na humanitaristikata*, X–XX v., god. II, br. 4. [Барболова, З. 2014. Функцията на турцизмите в българската фразеологична система, – *Съlw e-spisanie v oblastta na humanitaristikata*, X–XX v., god. II, br. 4.]
- Bulgakova, O.A. 2012. Polisemiya proizvodnogo slova kak rezul'tat kategorizatsii deystvitel'nosti v nominativnoy deyatel'nosti cheloveka. – *Vestnik KemGU*, № 4 (52), t. 3, s. 82–85. [Булгакова 2012: О. А. Булгакова. Полисемия производного слова как результат категоризации действительности в номинативной деятельности человека. – *Вестник КемГУ*, № 4 (52), т. 3, 82–85.]
- Dobrev, A. 2008. *Iranizmi v balgarskiya ezik*. Sofiya. [Добрева, А. 2008. *Иранизми в българския език*. София.]
- Domosiletskaya, M.V. 2002. Pastushество na Balkanakh i problema albano-vostochnoromanskikh kontaktov. – M.V. Domosiletskaya. *Albano-vostochnoromanskiy sopostavitel'nyy ponyatiynyy slovar'*: Skotovodcheskaya leksika. SPb.: Nauka, SS. XXI–XLIV. [Домосилецкая, М.В. 2002. Пастушество на Балканах и проблема албано-восточнороманских контактов. – М.В. Домосилецкая. *Албано-восточнороманский сопоставительный понятийный словарь: Скотоводческая лексика*. СПб.: Наука, СС. XXI–XLIV.]
- Krysin, L.P. 1969. *Inoyazychnyye slova v sovremennom russkom yazyke*. Moskva: Nauka, 1968. [Крысин, Л.П. 1969. *Иноязычные слова в современном русском языке*. Москва: Наука.]
- Nedeva, B. 2015. Podhodi pri lingvistichnata interpretatsiya na zaemkite (po materialy ot balgarski i portugalski ezik) – *Sъlw e-spisanie v oblastta na humanitaristikata*, X–XX v. god. III, br. 6. [Недева, Б. 2015. Подходи при лингвистичната интерпретация на заемките (по материали от български и португалски език) – *Съlw e-spisanie v oblastta na humanitaristikata*, X–XX v. god. III, br. 6.]
- Stamenov, M. 2017a. Spodelenata v dumy pamet: taban suratla sreshthu gyonsurat. – *Ezitsi na pametta v literaturniya tekst*, Sbornik Dokladi ot godishnata konferentsiya na fakultet „Slavyanski filologii“. Sofiya: Faber, 493–503. [Стаменов, М. 2017а. Споделената в думи памет: табан суратлъ срещу гъонсурат. – *Езици на паметта в*

литературния текст, Сборник Доклади от годишната конференция на факултет „Славянски филологии“. София: Фабер, 493–503.]

Stamenov, M. 2017b. *Kak da talkuvame kulturnata spetsifika na dumite: ham sreshtu gyonsurat, tepegyoz i perde.* – *Nestor Markov i negoviyat prinos v leksikografiyata i obrazovaniето.* Доклади от Юбилейната научна сесия по случай 180 години от рождението на Nestor Markov, sast. i red. Diana Blagoeva. Sofia: IK „Stiluet“, 131–138. [Стаменов, М. 2017б. Как да тълкуваме културната специфика на думите: хам срещу гьонсурат, тепегьоз и перде. – *Нестор Марков и неговият прinos в лексикографията и образованието.* Доклади от Юбилейната научна сесия по случай 180 години от рождението на Нестор Марков, съст. и ред. Диана Благоева. София: ИК „Стилует“, 131–138.]

ЕКСЦЕРПИРАНИ ИЗТОЧНИЦИ И ИЗПОЛЗВАНИ КОРПУСИ

АТБР: *Академичен турско-български речник* (под научната редакция на проф. И. Добрев). София: РИВА, 2009.

БЕР: *Български етимологичен речник*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 1996, т. 5.

ГБР: М. Филипова-Байрова, М. Балджиев, М. Ботон, Ив. Дуйчев. *Гръцко-български речник*. София: БАН, 1957.

ДРМЈ: Дигитален речник на македонскиот јазик – <http://drmj.eu/show/%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B4%D0%B5%D1%81%D1%80> (accessed 12.07.2022).

РБЕ: *Речник на българския език* – <https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/perde> (accessed 05.08.2022).

РБЖ: Г. Армянов. *Речник на българския жаргон*. София: Фигура, 2001.

РБР: Д. Стоянова, С. Керанова. *Румънско-български речник*. София: Наука и изкуство, 2014.

РОЛКЕ: П. Асенова, Р. Детрез. *Речник на общобалканската лексика в книжовните езици*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2021.

РХДЧГ: К. Зидаров. *Речник на характерни думи в Чирпанския говор*. 1995.

ТРОР: *Турско-руски онлайн речник* – <http://translate.academic.ru/perde/tr/ru/> (accessed 23.02.2020).

DER: A. Ciorănescu. *Dictionarul etimologic român*. Universidd de la Laguna, Tenerife. 1958–1966.

DEX: *Dicționarul explicativ al limbii române*. Univers enciclopedic, București, 1998. At <http://dexonline.ro/> (accessed 20.06.2022).

dexonline.ro: *Dicționare ale limbii române* – <https://dexonline.ro/definitie/perdea>

DFRB: S. Kaldieva-Zaharieva. *Dicționar frazeologic român-bulgar*. Sofia: EABŞ „Prof. Marin Drinov“, 1997.

DLR: A. Scriban. *Dictionaru limbii românești*. Institutu de arte Grafice “Presa Bună”, 1939. – <https://dexonline.ro/definitie-scriban/perdea> (accessed 20.06.2022).

DLRLC: Al. Rosetti et. Aal. (colectiv). *Dictionarul limbii romine literate contemporane*. Editura Academiei Republicii Populare Române. 1955–1957. – <https://dexonline.ro/sursa/dlrlc> (accessed 24.08.2022).

- DULR: L. Şăineanu. *Dicţionar universal al limbei române*. Ediţia a VI-a, Ed. Editura, 1929. –<https://dexonline.ro/sursa/dulr6>
- ERHSJ: P.Skok. *Etimologijski rjecnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, A – J. Jugoslavenska akademija znanosti I umjetnosti. Zagreb 1971.
- FFB: J. Thomai, Xh. Lloshi, R. Hristova, K. Qiriayati, A. Melonashi. *Fjalor frayeologjik balkanic*. Dituria, 1999.
- FGSSh: *Fjalor I gjuhës së sotme shqipe*. Prishtinë: Rilindja, 1981.
- NODEX: *Noul dicţionar explicativ al limbii române*. Editura Litera Internaţional. 2002.
- PARANB: Papahagi, P. Parallele Ausdrücke und Redensarten im Rumänischen, Albanesischen, Neugriechischen und Bulgarischen. Leipzig: Johann Ambrosius Barth, 1908.
- RGNA: N.Dokle. *Reçnik Goranski (Nashinski) – Albanski*. Sofia: Peçatnica naukini akademiji “Prof. Marin Drinov”, 2007.
- ΛΔΡΓ: Δ.Λιθοξόου. *Λεξικό των δανείων στη ρωμαϊκή (δημοτική) γλώσσα από τα: λατινικά, *βενετσιάνικα, ιταλικά, αραβικά, τούρκικα, σλάβικα, αλβανικά και βλάχικα*. – <http://www.lithoksou.net/p/leksiko-ton-daneion-sti-romaiiki-dimotiki-glossa-lekseis-poy-arxizoy-n-apo-mpb-mpl> (accessed 21.08.2020).
- ΛΚΝΕ: *Λεξικό της κοινής νεοελληνικής*. Θεσσαλονίκη, 2002.
- ΜΛΟΕΓ: Δ. Δημητράκος. *Μέγα λεξικόν όλης της ελληνικής γλώσσας (δημοτική, καθαρεύουσα, μεσαιωνική, μεταγενεστέρα, αρχαία)*. 15 τόμοι. Αθήνα: Ασημακόπουλος Ν. και Σία. 1875–1966.